
<https://doi.org/10.18778/1644-857X.21.02.06>

PRZEMYSŁAW WAINGERTNER

UNIWERSYTET ŁÓDZKI / UNIVERSITY OF ŁÓDŹ

 <https://orcid.org/0000-0001-8127-5820>

Młodzież Królestwa Polskiego wobec zagadnienia niepodległości Polski w latach I wojny światowej*

ABSTRACT

The youth of the Kingdom of Poland and the problem of Polish Independence during World War I

The aim of the article is to outline and analyze the attitudes of Polish youth from the Congress Kingdom towards the issue of Poland's independence during the Great War. The attitude of the representatives of the young generation towards this issue is presented on the examples of the most important youth circles of the Polish Kingdom during the World War I: national and independence – the Polish Youth Association “Zet” and the Organization of Independence Youth “Zarzewie”; left-wing – the Union of Progressive and Independence Youth and the Union of Independent Socialist Youth; a circle of “revolutionists” and “internationalists” under the influence of the Social Democracy of the Polish Kingdom and Lithuania and the Polish Socialist Party-Left; finally – rural youth from the Bartosz’ Teams. The analysis covered political letters, declarations, appeals, diaries, as well as organizational activities and participation of young people in the Polish military action during the World War I. During this period, the majority of youth organizations of the Congress Kingdom – with the exception of a small circle of revolutionaries – unanimously raised the postulate of rebuilding independent Poland with the help of various means: through diplomatic channels, through the expansion

---

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą *Szlakami Polski Niepodległej* w latach 2018–2023, nr projektu 01SPN 17 0020 18.

Received: 2022-02-17. Verified: 2022-02-18. Revised: 2022-09-12. Accepted: 2022-09-19
© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

---

of state institutions and as a result of the participation of the Polish soldier in the war struggles. They also shared the belief that the system of the reborn state should be based on democratic and self-government ideas, national and religious tolerance as well as social justice (or even socialist).

Keywords: Polish youth organizations, Polish Kingdom, World War I

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest zarysowanie i analiza postaw polskiej młodzieży Królestwa Kongresowego wobec kwestii niepodległości Polski w dobie Wielkiej Wojny. Postawa przedstawicieli młodego pokolenia wobec tej kwestii jest prezentowana na przykładach najważniejszych młodzieżowych środowisk Królestwa Polskiego w latach I wojny światowej: narodowo-niepodległościowych – Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”; lewicowych – Związku Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej i Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej; kręgu „rewolucjonistów” i „internacjonalistów”, pozostających pod wpływami Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy oraz Polskiej Partii Socjalistycznej-Lewicy; wreszcie – młodzieży wiejskiej spod znaku Drużyn Bartoszewych. Analizą objęto pisma polityczne, deklaracje, odezwy, pamiętniki, jak też działania w zakresie organizacyjnym i udział młodzieży w polskim czynie zbrojnym w czasie I wojny światowej. W tym okresie liczące się tajne i jawne organizacje młodzieży Królestwa Kongresowego – z wyjątkiem niewielkiego środowiska rewolucjonistów – zgodnie podnosiły postulat odbudowy niepodległej Polski z pomocą różnorodnych środków: drogą dyplomatyczną, poprzez rozbudowę państwowych instytucji i w wyniku udziału polskiego żołnierza w wojennych zmaganiach. Podzielały również przekonanie, iż ustrój odrodzonego państwa powinien opierać się na ideach demokratycznych, samorządowych, tolerancji narodowościowej i religijnej oraz sprawiedliwości społecznej (czy wręcz socjalistycznych).

Słowa kluczowe: Polskie organizacje młodzieżowe, Królestwo Polskie, I wojna światowa

Celem artykułu jest zarysowanie i analiza postaw polskiej młodzieży Królestwa Kongresowego wobec kwestii niepodległości Polski w czasie I wojny światowej. Przedmiotem rozważań będzie zatem stosunek do tego zagadnienia przedstawicieli generacji Polaków, która przysłała na świat w „Nadwiślańskim Kraju” na przełomie lat osiemdziesiątych i ostatniej dekady XIX w. Łączyły ich wspólne pokoleniowe doświadczenia. Należały do nich: pamięć o polskich zrywach narodowowyzwoleńczych, wolna od poczucia klęski, którego doświadczano po upadku powstania styczniowego w 1863 r., formująca natomiast przekonanie o potrzebie i zasadności ponownego podniesienia idei walki zbrojnej z rosyjskim zaborcą

w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej; równocześnie – intelektualne dojrzewanie w epoce naznaczonej z jednej strony racjonalnym, naukowym, scjentyistycznym paradygmatem myślenia, z drugiej zaś kształtowaniem się nowych ideologii i obozów politycznych na ziemiach polskich; wreszcie – zaangażowanie w wydarzenia rewolucji 1905 r., a przede wszystkim w organizację i przebieg strajku szkolnego, interpretowanego przez jego uczestników jako sukces polskiej młodzieży, a zarazem potwierdzenie jej podmiotowości, siły sprawczej i dojrzałości politycznej.

Postawa reprezentantów młodego pokolenia wobec kwestii niepodległości zostanie przedstawiona na przykładach najważniejszych młodzieżowych organizacji i środowisk politycznych, funkcjonujących w latach I wojny światowej na ziemiach Królestwa Polskiego: cieszącego się największymi wpływami, wywodzącego się z obozu narodowego, lecz ewoluującego ideowo przed 1914 r. w kierunku polskiej lewicowej irredenty, Związku Młodzieży Polskiej „Zet” (dalej: ZMP) i jego licznych ekspozytur, tworzących tzw. ruch zetowy; Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”; Związku Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej (dalej: ZMPN) i Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej (dalej: ZNMS) – w obu ostatnich znaleźli się socjaliści-irredentyści związani z Polską Partią Socjalistyczną (dalej: PPS); kręgu „rewolucjonistów” i „internacjonalistów”, pozostających pod wpływami Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy (dalej: SDKPiL) i PPS-Lewicy; wreszcie – młodzieży wiejskiej spod znaku Drużyn Bartoszewych.

Pierwsza z wymienionych organizacji – konspiracyjny Związek Młodzieży Polskiej „Zet” – została utworzona w 1886 r. przez ówczesnych studentów Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. W ciągu trzech dekad stała się ona sprawnie zorganizowaną i działającą strukturą, dysponującą placówkami w licznych ośrodkach akademickich, w których studiowali Polacy – nie tylko na ziemiach polskich, ale także w głębi Rosji oraz w Europie Zachodniej. Związek liczył w przededniu I wojny światowej ponad pół tysiąca członków. Program „Zetu” wzywał do walki o Rzeczpospolitą suwerenną, zjednoczoną z ziem trzech zaborów, demokratyczną, zbudowaną na filarach praw obywatelskich i samorządowym, sprawiedliwą społecznie oraz tolerancyjną narodowościowo i religijnie. Walkę tę zetowcy rozumieli zarówno jako pracę formacyjną, jak również czyn zbrojny, podjęty w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej. Fenomen rozległych wpływów wśród młodzieży stosunkowo nielicznego

przecież ZMP wynikał z jego taktyki organizacyjnej – działacze „Zetu” zakładali, inspirowali bądź przejmowali inne związki akademickie, uczniowskie, młodzieży robotniczej i chłopskiej. Poczynania te doprowadziły do ukształtowania się sieci organizacji o charakterze zarówno konspiracyjnym, jak i jawnym, kierowanych przez zetowców określanych mianem ruchu zetowego. Należały do nich m.in. Organizacja Młodzieży Narodowej (dalej: OMN) czy szkolna organizacja „Przyszłość” (dalej: „Pet”). Członkowie ZMP, współpracując początkowo blisko z Ligą Polską, a następnie Ligą Narodową, później dystansując się od endeckiej krytyki angażowania się młodzieży w wydarzenia rewolucji 1905 r., a przede wszystkim w strajk szkolny, zadeklarowali się w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej jako zwolennicy walki zbrojnej o niepodległość, wspierając inicjatywy polityczne i wojskowe Józefa Piłsudskiego¹. Wstępowali też w szeregi paramilitarnych organizacji w Galicji – krakowskiego Towarzystwa „Strzelec” i lwowskiego Związku Strzeleckiego, pomimo iż dystansowali się od lewicowego oblicza politycznego większości irredentystycznych ugrupowań politycznych, skupionych od 1912 r. w Tymczasowej Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych (od 1913 r. – Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych)².

Politycznym manifestem zetowców i ich deklaracją w kwestii niepodległości w latach Wielkiej Wojny stała się programowa broszura *Kujmy broń* pióra lidera ZMP Kazimierza Wyszyńskiego, opublikowana w 1915 r. Autor – nazywany „papieżem” zetowców z racji autorytetu, jakim cieszył się wśród nich – głosił w niej hasła ponadpartyjnego zjednoczenia i współdziałania całego obozu niepodległościowego dla osiągnięcia nadrzędnego, ogólnonarodowego celu, jakim była odbudowa Rzeczypospolitej. Nawoływał też do

¹ Więcej o Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i ruchu zetowym por. np. *Zet w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996, *passim*; P. Waingertner, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2017 (nast. wyd. 2018), *passim*; idem, *Ruch zetowy w Drugiej Rzeczypospolitej. Studium myśli politycznej*, Łódź 2006, *passim*.

² W skład TKSSN (KSSN) wchodziły m.in. Polska Partia Socjalistyczna, Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego, Polskie Stronnictwo Postępowe i Polskie Stronnictwo Ludowe, ale także bliskie zetowcom ideowo organizacje, które – podobnie jak ZMP – odłączyły się od obozu narodowego, kontestując jego polityczny kurs na porozumienie z Rosją i niedostateczne akcentowanie w programie kwestii społecznych – Narodowy Związek Robotniczy i Narodowy Związek Chłopski.

upowszechniania wśród młodych Polaków „przysposobienia wojskowego” i gromadzenia przez społeczeństwo środków materialnych do walki z zaborcami. W broszurze Wyszyński prezentował liczne argumenty na rzecz racjonalności i możliwości powodzenia walki zbrojnej i politycznej o pełną suwerenność i zjednoczenie w przyszłej niepodległej Rzeczypospolitej wszystkich ziem polskich, pozostających dotychczas w granicach trzech państw zaborczych. Akcentował przy tym potrzebę uniezależnienia polskiej irredenty od wszelkich zagranicznych ośrodków wpływu³.

Swe koncepcje, odnoszące się do środków mających umożliwić Polakom „wybicie się na niepodległość”, Wyszyński upowszechniał nie tylko wśród rówieśników – przede wszystkim w gronie młodzieży „zetowej” – ale także usiłował zapoznać z nimi i przekonać do ich słuszności samego Piłsudskiego oraz grupę jego najbliższych współpracowników politycznych. Prezentował je m.in. w trakcie zorganizowanego przez środowiska irredentystyczne 2 sierpnia 1915 r. w Lublinie spotkania czołowych działaczy, przywódców i ideologów polskich organizacji niepodległościowych z Komendantem na czele. Podczas obrad wygłoszono kilka przemówień, wśród których wystąpienie przywódcy ZMP – nawiązujące do tez broszury-manifestu *Kujmy broń* – należało w ocenie zebranych do najbardziej dojrzałych i odważnych przez otwarte postawienie przed słuchaczami najważniejszego celu, czyli odbudowy suwerennej i zjednoczonej Rzeczypospolitej⁴.

Hasła, podniesione przez Wyszyńskiego w manifestie *Kujmy broń*, zaczęli propagować również inni liderzy „Zetu”. W 1916 r. jeden z czołowych działaczy i ideologów ZMP, Stanisław Leopold Janikowski, w politycznej broszurze pt. *O samodzielną politykę polską* powtórzył większość postulatów, rozpowszechnionych rok wcześniej przez Wyszyńskiego. Podkreślił w niej przede wszystkim konieczność podjęcia przez cały naród walki o pełną niepodległość

³ K. Wyszyński, *Kujmy broń!*, Warszawa 1915, s. 16.

⁴ Zachęcając innych do politycznego poparcia działań Komendanta, a także wstępowania w szeregi „polskiego wojska” – najpierw oddziałów strzeleckich, a następnie Legionów Polskich – „papież” zetowców sam dawał swymi czynami najlepszy przykład, zaciągając się w 1915 r. do służby wojskowej bezpośrednio pod komendą J. Piłsudskiego. Do 1917 r. walczył jako kawalerzysta I Brygady Legionów w szeregach 1 Pułku Ułanów. Brał udział w wielu bitwach na froncie wołyńskim (m.in. pod Koszyszcami, Jeziorcami, Kostiuchnówką). O zaangażowaniu w służbę wojskową i jej poważnym traktowaniu przez K. Wyszyńskiego może świadczyć fakt ukończenia przezeń w marcu 1917 r. pułkowej szkoły oficerskiej.

i skupienia wszystkich Polaków wokół tego zasadniczego i priorytetowego, ponadpartyjnego celu⁵.

W latach I wojny światowej koncepcje dróg wiodących do niepodległości i idee odbudowy suwerennego państwa polskiego były popularyzowane w środowiskach młodzieżowych (ale także „starszego” pokolenia Królestwa Polskiego) przez działaczy i publicystów Organizacji Młodzieży Narodowej. Odgrywała ona szczególnie istotną rolę w Warszawie, dysponując rozbudowanymi strukturami na tamtejszym uniwersytecie i politechnice⁶. Według jednego z liderów ruchu zetowego, a zarazem słuchacza Uniwersytetu Warszawskiego Tadeusza Katelbacha, OMN „w całym okresie wojennych lat studenckich [...] trzęsła wszystkimi uczelniami warszawskimi”⁷. Jego zdaniem „wśród grup ideowych młodzieży najbardziej zwarta, najlepiej zorganizowaną i najliczniejszą była Organizacja Młodzieży Narodowej, popularnie zwana »oemenem« [...]. Ideologia OMN opierała się na trzech kardynalnych zasadach: walki o niepodległość, zasadzie, głoszącej, że kryterium rozstrzygającym w postępowaniu jednostki jest dobro narodu, wreszcie, iż praca jest miernikiem wartości”⁸.

Organem „oemenowców” był „Miesięcznik Młodzieży Polskiej”. Pismo to głosiło hasło odbudowy Polski w taktycznym współdziałaniu z państwami centralnymi, ale zwracało też uwagę na zbyt ograniczony zasięg ustępstw niemieckich i austriackich wobec polskich postulatów narodowych⁹. „Miesięcznik” domagał się tymczasem dynamicznej rozbudowy polskich instytucji i organów państwowych, konkludowano, iż „nie posiadając własnego państwa, a dążąc do jego odbudowy musimy w czasie tej wojny, jeszcze przed zawarciem pokoju, powołać do życia możliwie dużo czynników państwowych, by w stosunku do sił zewnętrznych stworzyć fakty dokonane”¹⁰. Publicyści periodyku wyrażali też warunkowe poparcie

⁵ S. Janikowski, *O samodzielną politykę polską*, [b.m.w.] 1916, s. 15–16.

⁶ Por. S. Szwedowski [W. Leszczyk], *Związek Młodzieży Polskiej (OMN) 1906–1915*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, t. I, red. B. Nawroczyński, Warszawa 1932, s. 152–178; T. Katelbach, *Spowiedź pokolenia*, oprac. S. Cenckiewicz, Gdańsk 2001, s. 62–64. Więcej na temat OMN i jej działalności w czasie I wojny światowej por. S. Cenckiewicz, *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1897–1977)*, Warszawa 2005, s. 57–97.

⁷ T. Katelbach, *op. cit.*, s. 64.

⁸ *Ibidem*, s. 63–64.

⁹ Es., *Wobec nowego położenia*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej” 1916–1917, nr 1, s. 2.

¹⁰ W., *Polska siła zbrojna*, *ibidem*, s. 5–10.

dla organów politycznych powoływanych przez państwa centralne we współpracy z Polakami po tzw. akcie 5 listopada, zapowiadającym utworzenie przez Niemcy i Austro-Węgry nowego Królestwa Polskiego – dla Tymczasowej Rady Stanu czy Rady Regencyjnej. Działacze „Zetu” i OMN uzależniali jednak swoje przychylnie stanowisko wobec tych instytucji od prowadzenia przez nie polityki, zmierzającej do odbudowy terytorialnej państwa polskiego i jego pełnej suwerenności¹¹. „Miesięcznik Młodzieży Polskiej” domagał się odbudowy Polski w jej granicach historycznych, wskazując równocześnie, że „dla narodowości etnicznie niepolskich na Litwie jedynie nasze państwo zapewnić może swobodny, normalny, większy rozwój”¹². Stopniowo następowało też przejście pisma z pozycji czysto taktycznego uznania konieczności odrodzenia państwa polskiego jako monarchii do właściwego ruchowi zetowemu postulatu wprowadzenia w nim ustroju demokratycznego¹³.

Swoje zaangażowanie w walkę o niepodległość zetowcy potwierdzali w okresie Wielkiej Wojny m.in. na polu działalności programowo-wotwórczej czy publicystycznej. Niezależnie od zasygnalizowanych wcześniej wątpliwości, które dotyczyły zbyt jednoznacznie lewicowego oblicza politycznego obozu polskiej irredenty, po rozpoczęciu działań wojennych na froncie wschodnim uczestniczyli oni w bojach oddziałów strzeleckich, później walczyli w szeregach Legionów Polskich, jak też włączali się w działalność konspiracyjnej piłsudczykowskiej Polskiej Organizacji Wojskowej (dalej: POW)¹⁴. Nie rezygnowali równocześnie z podejmowania samodzielnych działań wojskowych, które jednak traktowali jako zgodne z poczynaniami całego obozu irredentystycznego, a zwłaszcza samego Komendanta. Najważniejszym z nich było powołanie do życia 2 września 1914 r. w Warszawie – pozostającej jeszcze pod panowaniem rosyjskim – tajnej Wolnej Szkoły Wojskowej (dalej: WSW), której celem miało być kształcenie kadr dla tworzonej pod duchowym przywództwem

¹¹ S., *Wobec powstania rady regencyjnej*, *ibidem*, s. 5–9; *Polityka dynastyczna a Sprawa Polska*, *ibidem*, nr 3, s. 16.

¹² *Conditio sine qua non*, *ibidem*, nr 4, s. 9.

¹³ Tytus K. [T. Komarnicki], *O przyszłą konstytucję państwa polskiego*, „Miesięcznik Młodzieży Polskiej” 1917–1918, nr 1, s. 14–18; *idem*, *O przyszłą konstytucję...*, *ibidem*, nr 2, s. 14–17; *W sprawie formy rządu*, *ibidem*, s. 17–22.

¹⁴ Polska Organizacja Wojskowa (POW) – tajna, niepodległościowa organizacja wojskowa, uznająca zwierzchnictwo J. Piłsudskiego, działająca w latach 1914–1921, początkowo na terenie Królestwa Polskiego, później również w Rosji i innych ziemiach zaboru rosyjskiego oraz na terenie zaboru austriackiego.

Piłsudskiego przyszej „polskiej siły zbrojnej”. Twórcy i wykładowcy Szkoły deklarowali przy tym pełną apolityczność i skupienie się wyłącznie na kształceniu wojskowym swych przyszłych podopiecznych. W istocie WSW funkcjonowała jako placówka podporządkowana POW i traktowano ją jako ekspozyturę wpływów politycznych Piłsudskiego i jego najbliższych współpracowników, ale także środowiska zetowego. Decydujący głos w jej władzach posiadali zetowiec Konrad Libicki oraz zdeklarowany piłsudczyk Wacław Jędrzejewicz¹⁵.

Głównym celem WSW było przygotowanie młodych ludzi do wstąpienia w szeregi regularnej polskiej formacji – Legionów Polskich. Adeptów szkoły zapoznawano równocześnie z postanowieniami *Deklaracji POW*, mówiącymi o obowiązkach konspiratora-patrioty. Zajęcia w placówce prowadzono według przedwojennych wzorców, stosowanych w galicyjskich organizacjach strzeleckich, opartych z kolei na regułach obowiązujących w armii austriackiej. Wykłady obejmowały tematykę struktury i funkcjonowania armii walczących na froncie wschodnim, regulaminy musztry, walki, służby polowej i wewnętrznej oraz elementy terenoznawstwa i łączności, tajniki pracy saperów oraz wojskowej sygnalizacji. Nacisk kładziono na teoretyczną i praktyczną znajomość różnych typów broni palnej, używanych na froncie¹⁶. W WSW funkcjonowały równoległe trzy rodzaje kursów: żołnierski, kończący się egzaminem na podoficera; podoficerski, którego zwieńczeniem był egzamin na oficera oraz oficerski o charakterze samokształceniowym. Do kursów tych dodano intensywne ćwiczenia polowe, które organizowano głównie w miesiącach wiosennych i letnich 1915 r.¹⁷ Ostatecznie WSW funkcjonowała do 20 czerwca 1915 r. Szkolenie wojskowe przeszło w niej ponad 300 osób, co stanowiło – jak na warunki wojenne, a zarazem konspiracyjne – znaczącą liczbę. Szkoła przestała istnieć z chwilą opuszczenia Warszawy przez wojska rosyjskie i zajęcia jej przez oddziały niemieckie. Kursanci WSW zasilili tzw. batalion warszawski POW¹⁸. Wcześniej, jeszcze w trakcie odbywania szkolenia,

¹⁵ Por. W. Jędrzejewicz, *Wspomnienia*, Wrocław 1993, s. 23; T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984, s. 23. Informacje o Wolnej Szkole, por. też Archiwum Akt Nowych w Warszawie [dalej: AAN], Akta Organizacji Młodzieżowych 1904–1936 [dalej: AOM], sygn. 5, mf. 20562, k. 130.

¹⁶ AAN, AOM, „Wolna Szkoła Wojskowa” 1915, materiały szkoleniowe, sygn. 5.

¹⁷ Z. Osiński, *Janusz Jędrzejewicz. Piłsudczyk i reformator edukacji (1885–1951)*, Lublin 2007, s. 34–35.

¹⁸ *Ibidem*, s. 35; P. Waingertner, *Konspiracja...*, s. 109.

uczestniczyli również w bezpośrednich akcjach wojskowych lecz w stosunkowo niewielkim zakresie. W Warszawie prowadzono z ich udziałem przede wszystkim ograniczone działania wywiadowcze, mające na celu zrekonstruowanie i przeanalizowanie ruchów wojsk rosyjskich. Ponadto, korzystając z pomocy słuchaczy WSW, gromadzono i magazynowano broń palną oraz zbierano fundusze na potrzeby patriotycznej konspiracji¹⁹.

Przełomowe, brzemienne w skutki wydarzenia w Europie i na świecie z pierwszej połowy 1917 r. – rewolucja w Rosji i akceptacja przez nowy rosyjski Rząd Tymczasowy odbudowy państwa polskiego oraz przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny i związane z tym faktem pogorszenie sytuacji strategicznej państw centralnych – wywołały reakcję środowisk niepodległościowych skupionych wokół Piłsudskiego. Latem 1917 r. miał miejsce tzw. kryzys przysięgowy w Legionach Polskich oraz – w konsekwencji – internowanie przez Niemców i Austriaków legionistów, którzy odmówili złożenia ślubowania na wierność cesarzom niemieckiemu i austriackiemu.

W okresie narastania kontrowersji wokół przysięgi legionowej zetowcy służący w Legionach zajęli zdecydowanie antyniemieckie stanowisko. Jego wyrazem była m.in. koncepcja, którą przedstawił Piłsudskiemu pełniący wówczas funkcję jego adiutanta Wyszyński. Przecistawiając się idei biernego oporu – postulowanej przez Komendanta – wyrażającej się w odmowie złożenia ślubowania, lider „Zetu” proponował, aby legionieści wystąpili zbrojnie przeciwko wojskom państw centralnych. Argumentował przy tym, że należy jak najszybciej znaleźć się w obozie Ententy nie przez deklarację czy zaniechanie działania, ale metodą spektakularnych faktów dokonanych. Przedłożył plan buntu i marszu na Warszawę wszystkich pułków legionowych. Było oczywiste, że Niemcy zbrojnie uniemożliwią tę próbę zawładnięcia stolicą. Jednak Wyszyński dowodził, że rozgłos tego starcia wstrząśnie opinią publiczną w Europie i symbolicznie wprowadzi Polskę do obozu triumfującej Ententy. Komendant przekonał jednak „papieża” zetowców i jego współtowarzyszy planujących straceńczy marsz na okupowaną przez Niemców Warszawę, aby poprzestali na odmowie złożenia przysięgi na wierność sojuszowi z Berlinem i Wiedniem²⁰.

¹⁹ Z. Osiński, *op. cit.*, s. 35.

²⁰ J. Rakowski, *Zetowcy i piłsudczycy (1)*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1980, z. 54, s. 32–33. Por. też K. Dąbrowski, M. Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 41–42.

Ostatnim, zakrojonym na szeroką skalę przedsięwzięciem politycznym środowiska ZMP w latach I wojny światowej była akcja protestacyjna przeciwko postanowieniom pokoju brzeskiego z lutego 1918 r., na mocy którego Niemcy i Austro-Węgry przekazały Chełmszczyznę Ukrainie²¹. W odpowiedzi na te ustalenia przez ziemie polskie przetoczyła się fala manifestacji, wieców i strajków, które inicjowali bądź współorganizowali zetowcy²². Dnia 16 lutego stworzyli nową strukturę pod nazwą Towarzystwo Straży Kresowej, organizację ponadpartyjną, jej celem miała być obrona polskości Kresów Wschodnich²³.

W ostatnich miesiącach I wojny światowej w oczekiwaniu na odbudowę niepodległej Polski, zetowcy podjęli decyzję o powołaniu do życia nowej struktury poza środowiskiem młodzieżowym. Dnia

²¹ O pokoju brzeskim por. m.in. J. Pajewski, „Mittleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959, s. 253–308; S. Kutrzeba, *Polska Odrodzona 1914–1922*, Kraków 1922, s. 79–82; W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa 2000, s. 17–48.

²² O reakcjach na postanowienia pokoju brzeskiego na ziemiach polskich por. W. Witos, *Moje wspomnienia*, [w:] idem, *Dzieła wybrane*, t. I, Warszawa 1990, s. 404–411; B. Hutten-Czapski, *Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego*, t. II, Warszawa 1936, s. 527–534; J. Hupka, *Z czasów Wielkiej Wojny*, Lwów 1937, s. 346; I. Daszyński, *Pamiętniki*, t. II, Kraków 1926, s. 296–299; J. Mołenda, *Antyokupacyjne wystąpienia chłopów w Królestwie Polskim w związku z układem brzeskim z 9 lutego 1918 r. i rola w nich Polskiego Stronnictwa Ludowego*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1963, nr 5, s. 122–157; J. Cabaj, *Postawy ludności Chełmszczyzny i Podlasia wobec kwestii przynależności państwowej swych ziem (1912, 1918–1919)*, „Kwartalnik Historyczny” 1992, R. XCIX, nr 4, s. 63–91; J. Żarnowski, *Listopad 1918*, Warszawa 1982, s. 92–93; W. Sukiennicki, *East Central Europe during World War I*, vol. II, New York 1984, s. 732–741. W reakcji na „zdradę brzeską” powstawały liczne broszury, których autorzy bronili polskich praw do Chełmszczyzny – por. np. M. Tańska, *Sprawa chełmska*, Warszawa 1918, *passim*; A. Janowski, *Chełmszczyzna*, Warszawa–Lublin 1918, *passim*; T. Komarnicki, *Obrona Chełmszczyzny w Dumie*, Warszawa 1918, *passim*.

²³ O powstaniu i działalności TSK w latach I wojny światowej por. S. Janowski, *Pamiętniki*, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Rękopisy, sygn. 12011/III, s. 1253–1259 i 1261; Zarząd Główny Straży Kresowej, *Działalność „Straży Kresowej”, „Wyzwolenie”, 9 VI 1918, nr 23, s. 215–216; Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. I, oprac. W. Gostyńska, Warszawa 1963, s. 403–404; W. Ambroziewicz, *Pierwszy dzień wolności*, [w:] *Zet w walce...*, s. 307, 310–311; S. Majewski, *O Kresach Wschodnich i Straży Kresowej*, Lublin 1918, s. 14–21; N. Zielińska, *Jeszcze wokół traktatu brzeskiego: działalność Towarzystwa Straży Kresowej w latach 1918–1919*, „Zamojskie Studia i Materiały” 2000, z. 1, s. 175–191.

1 listopada 1918 r. najstarsi i najbardziej doświadczeni działacze ZMP (m.in. Aleksander Graff, Gustaw Zieliński, Stefan Szwedowski, Kazimierz Wyszyński i Stanisław Leopold Janikowski) utworzyli w Lublinie Związek Patriotyczny (dalej: ZP). Miała to być struktura elitarna i zakonspirowana, ośrodek koordynujący dla przedsięwzięć środowiska zetowego w skali całego społeczeństwa. Według jego założycieli ZP winien odgrywać rolę tajnej centrali, kierującej siecią jawnych ekspozytur. Jego utajnienie, przewidywane nawet w niepodległym państwie polskim, uzasadniali oni potrzebą podejmowania samodzielnych decyzji w wąskim, doświadczonym i odpowiedzialnym gronie – bez zewnętrznej presji²⁴.

Kolejnym znaczącym ugrupowaniem młodzieżowym odnoszącym się do kwestii niepodległości Polski była Organizacja Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”. Jej korzenie sięgały 1909 r., kiedy to część działaczy „Zetu”, zarzucając macierzystej organizacji zbyt ostrożną postawę wobec idei walki zbrojnej o niepodległość oraz tolerowanie wewnątrz ZMP grup, które utrzymywały zbyt bliskie związki ze środowiskiem endeckim, opuściło szeregi konspiracji zetowej i utworzyło własną strukturę. Jej działacze główny wysiłek skierowali na wyszkolenie wojskowe młodzieży, tworząc w Galicji w 1908 r. Polski Związek Wojskowy. Po jego rozwiązaniu w 1910 r. ustanowiono nową organizację – tajną Armię Polską (dalej: AP). Jedną z jej komend mieściła się w Warszawie. W 1911 r. AP powołała paramilitarne Polskie Drużyny Strzeleckie (dalej: PDS). Ponownie jedną z ich najważniejszych komend ustanowiono w Warszawie. Podlegało jej w przededniu Wielkiej Wojny 20 drużyn, działających na terenie Królestwa Kongresowego²⁵.

²⁴ Por. L. Hass, *Związek Patriotyczny 1918–1926. Z dziejów infrastruktury życia politycznego Drugiej Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historyczny” 1978, R. LXXXV, nr 4, s. 921–922; J. Rakowski, *Zetowcy i piłsudczycy (2)*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1981, z. 55, s. 6–8.

²⁵ Por. F. Młynarski, *Wspomnienia*, Warszawa 1971, s. 45–49; *Zarzewie 1909–1920. Wspomnienia i materiały*, oprac. A. Garlicka, Warszawa 1973, s. 11–82; A. Stebelski, *Zarzewie 1909–1915*, [w:] *Nasza walka...*, s. 187–201; J. Rakowski, *Zetowcy i piłsudczycy (1)...*, s. 17–19; W. Studnicki, *Z przeżyć i walk*, Warszawa 1928, s. 267–268. Por. też W. Potkański, *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002, s. 63–65, 88–118; idem, *Zawiązanie, działalność oraz wystąpienie Związku Młodzieży Polskiej z Narodowej Demokracji w 1909 r. i utworzenie „niezależnego Zetu”*, „Dzieje Najnowsze” 1998, t. XXX, nr 4, s. 19.

Charakterystyczne, iż „zarzewiacy”, pozostając w latach Wielkiej Wojny wierni swym priorytetowym hasłom – wojskowego wyszkolenia młodzieży, tworzenia polskich oddziałów i udziału w walce na froncie o niepodległą Polskę – większą uwagę od zetowców przywiązywali do czynu zbrojnego niż do debat o politycznej taktyce oraz kształcie ustrojowym i ładzie społeczno-gospodarczym przyszłego, suwerennego państwa polskiego.

Już 31 sierpnia 1914 r. komendant Polskich Drużyn Strzeleckich, Marian Żegota-Januszajtis, wydał rozkaz podporządkowujący je Piłsudskiemu²⁶. Ówczesną atmosferę zapału i poparcia dla czynu zbrojnego w PDS, panującą wśród „zarzewiaków” i ich sympatyków, towarzyszącą również ich połączeniu z oddziałami strzeleckimi pozostającymi wcześniej pod komendą Komendanta oddają wspomnienia jednego z „drużyniaków”, Wilhelma Wilczyńskiego²⁷. Tak relacjonował on okoliczności towarzyszące jego akcesowi w szeregi krakowskich drużyn: „1 VIII 1914 r. Na skutek namowy mojego brata Józefa²⁸, wstępuję do PDS (Polskie Drużyny Strzeleckie) przy ul. Dolnych Młynów w Krakowie [...]. Otrzymuję przydział do sekcji, w której są sami starzy i wyszkoleni drużyniaci krakowscy. Jakkolwiek jestem w stosunku do nich niejako rekrutem, który rzemiosła żołnierskiego wcale nie zna, to jednak wszyscy odnoszą się do mnie przychylnie i koleżeńsko [...]. 7 VIII 1914 r. Od kilku dni chodzimy na ćwiczenia na tereny placu wyścigowego, przeważnie w miejsce gdzie tor wyścigowy dotyka do parku Jordana [...]. Przykładam się w nauce, by jak najszybciej dorównać moim starszym pod względem wyszkolenia kolegom”²⁹.

²⁶ B. Urbanowski, *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*, Poznań 2014, s. 143.

²⁷ Wilhelm Wilczyński (1897–1972) – członek Polskich Drużyn Strzeleckich, żołnierz Legionów Polskich, uczestnik wojny polsko-sowieckiej w latach 1919–1921. W Drugiej Rzeczypospolitej w Wojsku Polskim i Korpusie Ochrony Pogranicza. W latach II wojny światowej członek konspiracji Armii Krajowej. Po wojnie prześladowany przez Urząd Bezpieczeństwa. Brat generała Józefa Olszyny-Wilczyńskiego.

²⁸ Mowa o Józefie Olszynie-Wilczyńskim (1890–1939), członku Polskich Drużyn Strzeleckich, żołnierzu Legionów Polskich, w Wojsku Polskim uczestniku walk z Ukraińcami o Małopolskę Wschodnią, w Drugiej Rzeczypospolitej generale, dowódcy Okręgu Korpusu III Grodno oraz dyrektorze Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego, w kampanii wrześniowej dowódcy Grupy Operacyjnej „Grodno”. Generał J. Olszyna-Wilczyński zginął 22 IX 1939 r. zamordowany przez wkraczających na polskie Kresy Wschodnie żołnierzy sowieckich.

²⁹ *Na szlaku bojowym z I Brygadą Legionów Polskich. Pamiętnik Wilhelma Wilczyńskiego*, wstęp i oprac. A. Jędrzejewska, P. Waingertner, Warszawa-Belchatów 2012, s. 22–23.

Skład społeczny Drużyn Strzeleckich był zróżnicowany, dowodząc słuszności idei i skuteczności praktyki propagandy niepodległościowego czynu zbrojnego „zarzewiaków” wśród różnorodnych grup społecznych. Hasło walki zbrojnej o niepodległe państwo zyskiwała zwolenników nie tylko wśród młodzieży akademickiej i inteligencji, ale także robotników. Cytowany już Wilczyński wspominał: „12 VIII 1914 r. [...] Zapoznając się tymczasem z moimi towarzyszami z plutonu. Są to przeważnie chłopcy z drużyny strzeleckiej z Tarnowa, przeważnie robotnicy. Wszyscy morowa wiara, zawołani pyskacze i krzykacze oraz »łaje«, jak mają zwyczaj nazywać jeden drugiego”³⁰.

O udziale „drużyniaków” w czynie strzeleckim, a później legionowym interesująco pisał piłsudczyk January Grzędziński. Wspominał on po latach: „Pierwsza Brygada [Legionów Polskich – dop. P.W.] powstała z młodzieży zgrupowanej w związkach strzeleckich i drużynach strzeleckich: nie było to wcale to samo. Strzelcy formowali się w atmosferze bojowo-rewolucyjnej [...] – drużyniacy wywodzili się z [...] »Zarzewia«, a więc z młodzieży zwanej narodową, zbuntowanej przeciw autonomizmowi i konserwatyzmowi swych politycznych patronów [...]. Połączył ich romantyzm i osoba Józefa Piłsudskiego – różnice między nimi w polu się zatarły: *esprit de corps* I-ej Brygady zrobił resztę”³¹.

Skupienie się „Zarzewia” na walce orężnej o przyszłą Polskę nie oznaczało jednak, iż organizacja zaniedbała całkowicie głoszenie i argumentowanie swych haseł politycznych, odnoszących się do odbudowy niepodległej Rzeczypospolitej, jej kształtu ustrojowego i granic. Ideę odrodzenia suwerennej Rzeczypospolitej i rozbudowy siły zbrojnej, mającej stać się „bronią niepodległości”, środowisko „Zarzewia” propagowało w licznych pismach ulotnych, odezwach, deklaracjach i manifestach³².

W odezwach „zarzewiaczy” precyzowali niekiedy także ustrój przyszłego niepodległego państwa, kształt granic, a nawet geopolityczną pozycję Rzeczypospolitej w Europie Środkowo-Wschodniej. Wskazywali, iż odrodzona, demokratyczna Polska powinna posiadać trwały, stabilny rząd i silną armię. Podkreślali, iż w granicach

³⁰ *Ibidem*, s. 27.

³¹ J. Grzędziński, Materiały do wspomnień z lat 1918–1935, t. IV, Biblioteka Narodowa w Warszawie [dalej: BN], Rękopisy, akc. 11034, k. 4.

³² „Powstać musi Wojsko Polskie!”, BN, Druki ulotne, sygn. DŹS IA 5 Cim.; „Zarzewie». Związek Młodzieży Niepodległościowej, Deklaracja”, Warszawa 1916, *ibidem*, sygn. DŹS IA 5 Cim.

Polski powinny znaleźć się ziemie trzech zaborów. Precyzowali, iż państwo polskie winno posiadać dostęp do morza i składać się z ziem Królestwa Polskiego, Poznańskiego, Śląska, Galicji oraz „etnograficznie polskich części” Prus Zachodnich, Prus Wschodnich, guberni wileńskiej i grodzieńskiej. W deklaracjach politycznych środowisko „Zarzewia” projektowało nawet utworzenie w przyszłości państwa związkowego, w którego skład miały wejść Polska, Litwa, Białoruś i „ewentualnie” Ukraina³³. Działacze ZMN przeciwstawiali się przy tym zarówno wiązaniu w początkowym okresie Wielkiej Wojny sprawy polskiej z Rosją – w tym służbie Polaków w Legionie Puławskim, formowanym przez Rosjan³⁴ – jak też, po 1916 r., jakiegokolwiek formie „protektoratu” państw centralnych nad odbudowanym państwem polskim³⁵.

Omawiając stosunek do kwestii niepodległości Polski poszczególnych środowisk i organizacji młodzieży Królestwa Kongresowego, nie sposób pominąć młodzieży socjalistycznej. Istotnym komponentem politycznego ruchu młodego pokolenia Polaków w „Kraju Nadwiślańskim” był już od 1903 r. Związek Młodzieży Socjalistycznej (dalej: ZMS) utworzony z połączenia działających wcześniej Związku Polskiej Młodzieży Socjalistycznej i Niezależnego Związku Młodzieży Socjalistycznej. W nowej strukturze działali zarówno młodzi zwolennicy niepodległościowo-socjalnych haseł PPS, jak i rewolucyjnego, internacjonalistycznego, a przy tym dystansującego się od idei niepodległościowej programu SDKPiL³⁶. „Cechą charakterystyczną tego związku [ZMS – dop. P.W.] było, iż stanowił on zjednoczenie młodzieży, należącej do [...] różnych, w owych czasach ostro nieraz walczących ze sobą partii socjalistycznych. Mieliśmy więc w ZMS – PPS-owców, SD-ków [...] i Bundowców” – wspominał

³³ „Cele Organizacji”, Warszawa 5 VI 1917, BN, Druki ulotne, sygn. DŻS IA 5 Cim.; „Do ogółu młodzieży polskiej!”, Warszawa 6 X 1914, *ibidem*, sygn. DŻS IA 5 Cim.

³⁴ Legion Puławski – polska formacja wojskowa, sformowana w latach 1914–1915 w Puławach pod politycznym patronatem polskiego obozu narodowego, podlegająca rosyjskiemu dowództwu frontu. W 1915 r. Legion Puławski, liczący około tysiąca żołnierzy, walczył w składzie Moskiewskiego Korpusu Grenadierów.

³⁵ „Wojna nam nie szczydziła klęski...”, Warszawa 1915, BN, Druki ulotne, sygn. DŻS IA 5 Cim.; „Podpisane ugrupowania młodzieży wzywają młodzież akademicką...”, Warszawa 1 I 1918, *ibidem*, sygn. DŻS IA 5 Cim.

³⁶ Więcej o PPS m.in. J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983; A. Garlicki, *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa 1978. O SDKPiL por. np. *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego o Litwy. Materiały i dokumenty*, t. I–II, red. H. Buczek, F. Tych, Warszawa 1957–1963; N. Michta, *Postacie z przelomu wieków. Z kręgu działaczy SDKPiL*, Warszawa 1983.

później socjalista Stefan Grostern³⁷. W 1905 r. działacze ZMS angażowali się zarówno w strajk szkolny, jak i manifestacje oraz starcia uliczne z policją i wojskiem carskim.

Jednak w ciągu kilku miesięcy aktywność Związku wygasła, a jego członkowie i sympatycy znaleźli się bezpośrednio w kręgu oddziaływań PPS i SDKPiL, określając się jako socjaliści-irredentyści lub rewolucjoniści-internacjoniści. Młodzi socjaliści, którym bliskie były idee walki o niepodległość Polski weszli również do Związku Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej. Był on jedną z organizacji współtworzących od 1910 r. Związek Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej (dalej: ZSPMPN), zwany potocznie „Filarecją”. Po 1911 r. ZSPMPN zmienił nazwę na Unię Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Niepodległościowej. Obejmował zasięgiem młodzież polską pod zaborami, w Rosji i Europie Zachodniej. Organem Związku Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej był tajny „Biuletyn Szkolny”³⁸. Z kolei część młodych „niepodległościowych” socjalistów już w okresie I wojny światowej, w 1917 r., założyło Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej.

W latach Wielkiej Wojny Związek Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej swój stosunek do kwestii niepodległości Polski popularyzował w licznych odezwach, ulotkach i deklaracjach. Odwołując się do tradycji polskiej myśli politycznej, wzywał w nich do walki o suwerenną Rzeczpospolitą³⁹. Równocześnie przedstawiciele środowiska precyzowali zasady przyszłego ustroju państwa polskiego, głosząc hasła „niepodległej, demokratycznej Rzeczypospolitej Ludowej” bądź „Polski Ludowej”⁴⁰. W drukach kolportowanych przez ZMPN znajdują się również sformułowania, które odczytać można jako sugestie, dotyczące pożądanej polityki zagranicznej niepodległej Polski czy wręcz zawołane wezwania do budowy związku państwowego z sąsiadami przyszłego państwa polskiego: „Zwrócone są oczy nasze na wschód, ku Litwie i Ukrainie; na

³⁷ S. Grostern, *Związek Młodzieży Socjalistycznej. Szkic wspomnień z r. 1902–1906*, [w:] *Nasza walka...*, s. 202. Bundowcy, potocznie: członkowie Powszechnego Żydowskiego Związku Robotniczego na Litwie, w Polsce i Rosji, nazywanego powszechnie „Związkiem” (niem. Bund), funkcjonującego w latach 1897–1948 również w innych państwach europejskich, głoszącego radykalne hasła socjalistyczne i antysyjonistyczne.

³⁸ H. Kąkolewski, *Młodzież postępowo-niepodległościowa w walce o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka...*, s. 204–215.

³⁹ „Koledzy i koleżanki!”, 3 V 1916, BN, Druki ulotne, DŹS IA 5 Cim.

⁴⁰ „W dniu dzisiejszym”, Warszawa 19 III 1918, BN, Druki ulotne, sygn. DŹS IA 5 Cim.; „Koledzy i Koleżanki!”, Warszawa 12 X 1918, *ibidem*, sygn. DŹS IA 5 Cim.

sztandarze Polski powstającej wypisane być może jedno, jedyne rozwiązanie długoletnich sporów; niech legionści nasi na ostrzu bagnatów niosą nad Wilgę i Dniepr nieprzedawniony sen o braterstwie ludów uciskanych⁴¹.

Sojusznikami ZMPN w głoszeniu haseł niepodległościowych i popularyzowaniu postaci Piłsudskiego byli na Uniwersytecie Warszawskim działacze wspomnianego wcześniej Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej. Młoda socjalistka Hanna Pohoska [właśc. Anna Ewa z Rzepeckich Pohoska] wspominała: „Utrwalało się przekonanie, [...] iż moment czynu się zbliża, że tworzy się nowa forma pracy. Zdawaliśmy sobie sprawę, że chodzić będzie o stworzenie odpowiedzialności politycznej dla wojska, o sformowanie niezależnego rządu, któremu by to wojsko podlegało [...]. Stworzył Komendant wojsko, stworzy i rząd, któremu danym będzie nowe siły zbrojne powołać. Taką była nasza wiara: każdego z nas stało się marzeniem, by w tej pracy znowu się znaleźć. Zdawało się, że cały Uniwersytet tylko o wojsku myśli⁴².”

Młodzież podzielająca wiarę w ideę „ludowej”, socjalistycznej Polski wspierała obóz niepodległościowy i polityczne wybory Piłsudskiego, agitując także w terenie, włączając się w działalność Polskiej Organizacji Narodowej⁴³ i POW, wreszcie wchodząc w struktury Tymczasowej Rady Stanu⁴⁴. Dowody tej aktywności przynosi m.in. lektura wspomnień młodych socjalistek, np. Janiny Kowalskiej (z domu Bendekównej) i wymienionej wcześniej Hanny Pohoskiej⁴⁵.

Równocześnie należy pamiętać, iż rewolucja 1905 r. doprowadziła do radykalizacji części młodych socjalistów, skutkującej wzrostem wśród nich popularności SDKPiL oraz PPS-Lewicy, powstałej

⁴¹ „Do młodzieży polskiej”, Warszawa 7 VIII 1915, BN, Druki ulotne, sygn. DŹS IA 5 Cim.

⁴² *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, wstęp i oprac. K. Piśkała, M. Sikorska-Kowalska, Warszawa 2019, s. 175–176.

⁴³ Polska Organizacja Narodowa – organizacja działająca w 1914 r. w okupowanej przez państwa centralne części Królestwa Polskiego, utworzona po wybuchu I wojny światowej przez J. Piłsudskiego.

⁴⁴ Tymczasowa Rada Stanu w Królestwie Polskim (TRS) – polski organ administracyjny, ustanowiony w styczniu 1917 r. przez niemieckie i austro-węgierskie władze okupacyjne w Królestwie Polskim. Powołanie do życia TRS nastąpiło na podstawie rozporządzeń generalnych gubernatorów warszawskiego i lubelskiego z 6 XII 1916 r. Było też rezultatem obietnicy utworzenia Królestwa Polskiego, zawartej w tzw. akcie dwóch cesarzy (akcie 5 listopada) z 1916 r.

⁴⁵ *Kobiety niepodległości...*, s. 119–127, 137–142, 159–167.

w 1906 r. i zbliżonej ideowo do „esdeków”. Świadczenia tej zmiany odnaleźć można we wspomnieniach młodych działaczy związanych z PPS i obozem niepodległościowym. Oddajmy raz jeszcze głos Pohoskiej: „Przeżywałyśmy też [...] wstrząśnienia polityczne w naszym gronie, jak to miało miejsce, gdy koleżanka Warszawska z zasadniczych powodów wystąpiła z organizacji, przechodząc do antymilitarystycznej lewicy socjalistycznej młodzieży”⁴⁶.

Grupa studentów, związanych z SDKPiL i PPS-Lewicą, demonstrowała swoje stanowisko polityczne – odmienne od niepodległościowej młodzieży znajdującej się pod wpływami PPS – także na Uniwersytecie Warszawskim. Jak wspominał Katelbach, grupa ta „zarzucała zawsze aule wyższych uczelni stosami odezw, których treść bez względu na »okazję«, z jakiej zostały wydawane, sprowadzała się zawsze do wymyślenia PPS-owi, burżuazji, »zdrajcom sprawy robotniczej« i do zapewnień, iż »jedynie zwycięstwo rewolucyjnej międzynarodówki proletariackiej jest gwarancją wolności i demokracji»⁴⁷.

Stosunkowo najslabszy komponent wśród politycznych środowisk młodego pokolenia w Królestwie Polskim stanowiła przed wybuchem I wojny światowej młodzież wiejska, pozostająca pod wpływem ruchu ludowego. Pierwszym ugrupowaniem politycznym ludności chłopskiej w Kongresówce był konspiracyjny Polski Związek Ludowy (dalej: PZL), utworzony w 1904 r. Głosił on m.in. hasła upowszechnienia oświaty i spółdzielczości, spolszczenia szkół i przywrócenia Polakom swobód obywatelskich i narodowych. Popierał też postulaty strajku szkolnego⁴⁸. Właśnie zaangażowanie w wydarzenia rewolucji 1905 r. i w działania wspierające strajk szkolny przyczyniły się do fali aresztowań działaczy PZL, w wyniku której ugrupowanie zaprzestało działalności już w 1907 r.⁴⁹ Rok później w Małopolsce Wschodniej powstało Towarzystwo Drużyn Bartoszewych. Propagowało ono idee oświatowe, narodowe i niepodległościowe, skupiając młodzież wiejską i organizując dla niej

⁴⁶ *Ibidem*, s. 151–152.

⁴⁷ T. Katelbach, *Strajk akademicki w Warszawie 1917*, Warszawa 1938, s. 16.

⁴⁸ Więcej o PZL por. m.in. *Polski Związek Ludowy. Materiały i dokumenty*, oprac. J.S. Brzeziński, Warszawa 1957; W. Stankiewicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914*, Warszawa 1957, s. 139–143; Z. Kmiecik, *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905–1914*, Warszawa 1961, s. 329.

⁴⁹ J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1967, s. 373–374.

szkolenia paramilitarne, biblioteki czytelnie, domy ludowe, teatry amatorskie, chóry, orkiestry i kapele⁵⁰. Członkowie Drużyn Bartoszkowych byli zobowiązani do przestrzegania tzw. *Przykazań Drużyniaka*. Zwracano uwagę: „Przez całe życie służ sprawie oswobodzenia Polski”, „broń [...] zagrożonej ziemi polskiej”, „ćwicz ciało i kształć ducha karność w musztrze drużynowej”⁵¹, „przez całe życie dążyć będziesz drogą wiodącą do wolnego, niepodległego państwa polskiego”⁵².

W latach wojny, kiedy „Nadwiślański Kraj” został opanowany przez państwa centralne, działacze Drużyn Bartoszkowych rozpoczęli pracę organizacyjną także i na tym terenie. Kiedy po kryzysie przysięgowym zakończyła się już frontowa epopeja Legionów Polskich zachęcali oni młodzież wiejską do wstępowania w szeregi Wojska Polskiego, podlegającego z kolei nowej instytucji – Radzie Regencyjnej (powołanej do życia przez Niemców i Austriaków we wrześniu 1917 r.) – mającej stanowić zapowiedź powstania państwa polskiego. W broszurze firmowanej przez Drużyny Bartoszkowe można przeczytać: „Polska powstaje! Pierwszym krokiem Rady Regencyjnej będzie utworzenie rządu polskiego, który droga rekrutacji powołać ma naród pod broń – stworzyć armię polską, bez czego utworzenie Państwa Polskiego pomyśleć się nie da. Zanim się jednak to stanie, zanim młodzież polska powołaną zostanie pod chorągwie polskie, potrzebny jest zastęp ludzi dobrej woli, który by z własnej ochoty stanął do szeregów [...]. Czas nagli! Śpieszyć się trzeba! Armie własną tworzyć musimy dla własnej potrzeby. Pokój może jest już niedaleki, a potrzeba armii polskiej, która by stanęła na wschodniej granicy Państwa Polskiego i zabezpieczyła naród od nowej klęski, od pożaru rewolucji rosyjskiej – coraz naglejsza. Na kongresie pokoju stanąć wmusimy w szeregu innych ludów, nie jak żebrak proszący o jałmużnę, ale z bronią u nogi”.

Autorzy broszur agitacyjnych spod znaku Drużyn Bartoszkowych kreślili charakter nowego polskiego wojska – demokratycznego, ogólnonarodowego, historycznego obrońcy całości i niepodległości państwa: „Armia polska musi być demokratyczną, taka tylko bowiem armia będzie najpewniejsza gwarancją swobód i praw ludu

⁵⁰ Por. P. Waingertner, *Żelazna Karpacka. II Brygada Legionów Polskich w fotografii*, Łódź 2003, s. 16; *Statut Towarzystwa Drużyny Bartoszkowe we Lwowie*, Lwów 1908, s. 3–5.

⁵¹ *Drużyny Bartoszkowe. Przykazania Drużyniaka*, [b.m. i d.w.] [I].

⁵² *Drużyny Bartoszkowe. Przykazania Drużyniaka*, [b.m. i d.w.] [II].

polskiego. W niej lud polski widzieć ma swą opiekunkę przed wszelkim uciskiem i uciemieniem, w niej głosicielkę szczytnych hasel wolności, w niej nadzieję lepszego jutra doli ludu. Dlatego też K[omitety] C[entralny]. Drużyn Bartoszewych wzywa swych członków i sympatyków do bezzwłocznego wstępowania na ochotników do pierwszych kadrów tworzącej się armii polskiej, gdyż pragnie, aby ta armia krwią z krwi i kością z kości należała do ludu polskiego⁵³.

Należy pamiętać, iż niezależnie od inicjatyw politycznych i wojskowych, podejmowanych w latach I wojny światowej przez poszczególne środowiska i stowarzyszenia młodzieży Królestwa Polskiego, w wielu wypadkach dochodziło do współpracy ponad ideologicznymi podziałami i organizowania przez nie przedsięwzięć wspólnych, które odnosiły się do ponadpartyjnego wszak zagadnienia niepodległości. Wydawano sygnowane solidarnie manifesty, deklaracje i odezwy; przygotowywano wiece i manifestacje; prowadzono też akcje protestacyjne i strajki, skierowane przeciwko polityce państw centralnych wobec sprawy polskiej.

Do takich wspólnych inicjatyw należy zaliczyć wielkie obchody rocznicy wybuchu powstania styczniowego, które w 1916 r. współorganizowały i w których współuczestniczyły środowiska i ugrupowania młodzieżowe narodowe i socjalistyczne oraz skauci. Podczas wiece i pochodu ulicami Warszawy przemawiali i maszerowali solidarnie działacze wywodzący się z obozu narodowego i niepodległościowej lewicy, intonowano pieśni religijne, patriotyczne i związane z dziejami i etosem polskie lewicy⁵⁴.

Podobny charakter miały także wiec i demonstracja zorganizowane w Warszawie 5 czerwca 1916 r. – dokładnie w rocznicę stracenia dyktatora powstania styczniowego, Romualda Traugutta. Tak pisał o tych wydarzeniach działacz zetowy Tomasz Piskorski: „Punkt zborny wszystkich delegacji i zrzeseń był u stóp już wystawionego krzyża, na Placu Broni. Stąd ruszono stopniowo, jakby w pochodzie, otaczając krzyż w ten sposób, że był on jakby w wielkiej aureoli amarantu chorągwi narodowych, gdzieniegdzie

⁵³ *Drużyny Bartoszewe. Odezwa do młodzieży włościańskiej*, Warszawa 16 XI 1917, karty bez paginacji.

⁵⁴ T. Piskorski, *Pamiętniki*, t. I, wstęp, red. i oprac. T. Chlebowski, s. 35–39 [tekst niepublikowany w posiadaniu autora artykułu, paginacja T. Chlebowskiego]. Ponadto pamiętniki T. Piskorskiego są złożone w AAN, Archiwum Tomasza Piskorskiego, Tomasz Piskorski, *Pamiętniki*, sygn. 2/2865/0/-/1, 2/2865/0/-/2, 2/2865/0/-/3.

inną barwą przeplatanej. Szły więc organizacje sportowe (wioślarze, wioślarki, cykliści), wojskowe (Sokoli, Sokolice), skauci, junacy z tych dwojga organizacjami z płci niewieściej, partie polityczne, cechy (choć nie wszystkie) i inne instytucje. Odśpiewał tłum »Boże coś Polskę« po samym poświęceniu krzyża, skromnego, bo tylko blachą z wizerunkiem Ukrzyżowanego i koroną cierniową ozdobionego. Wkrótce z pięciu miejsc, wśród publiczności odezwały się głosy mówców. Słyszałem trochę głos rektora Brudzińskiego⁵⁵ [...], słynnego mówcę, posła Daszyńskiego⁵⁶, na którego cześć, po jego mowie wzniesiono okrzyk. W ogóle wszystkie mowy, głębokim nacechowane patriotyzmem (np. powstańca Zapałowskiego) były nagradzane oklaskiem i powtórzeniem hasła, którym kończył mówca swoje przemówienie. Polska Partia Socjalistyczna [...] śpiewała swój »Czerwony Sztandar«, gdzie indziej znów – śpiewano Mazurka Dąbrowskiego⁵⁷.

Z kolei w 1917 r. środowiska OMN, ZMPN i ZNMS stały się wspólnie inicjatorami słynnego strajku akademickiego, który objął warszawskie wyższe uczelnie i był wyrazem protestu wobec polityki okupacyjnych władz niemieckich, interpretowanej przez młodzież jako daleka od polskich ambicji i planów odbudowy państwa polskiego, co zapowiadał wszak akt 5 listopada⁵⁸.

W latach Wielkiej Wojny liczące się w życiu społeczno-politycznym tajne i jawne środowiska i organizacje młodzieży Królestwa Polskiego – od wywodzących się z obozu narodowego, lecz ewoluujących w okresie poprzedzającym wybuch światowego konfliktu w kierunku polskiej irredenty („Zet”, OMN, „Zarzewie”) przez skupiające działaczy pozostających pod wpływami idei Polskiej Partii

⁵⁵ Józef Polikarp Brudziński (1874–1917) – lekarz, działacz społeczny i polityczny, współzałożyciel Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego i „Przeglądu Pediatrycznego”, założyciel i profesor Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Warszawskiego oraz rektor tej uczelni w latach 1915–1917. Por. też T. Rutkowski, *Józef Polikarp Brudziński (1874–1917)*, Warszawa 2017.

⁵⁶ Ignacy Daszyński (1866–1936) – polski polityk i publicysta, lider Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej i Polskiej Partii Socjalistycznej, działacz niepodległościowy, premier tzw. rządu lubelskiego w 1918 r., w latach Drugiej Rzeczypospolitej wicepremier w Rządzie Obrony Narodowej (1920–1921), w latach trzydziestych jeden z liderów opozycji antysanacyjnej.

⁵⁷ T. Piskorski, *op. cit.*, t. I, s. 56.

⁵⁸ Więcej o strajku por. T. Katelbach, *Strajk akademicki...*, *passim*. Młodzież akademicka spod znaku OMN i ZNMS uczestniczyła również w uroczystościach obchodów setnej rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki, zorganizowanych w październiku 1917 r. na Uniwersytecie Warszawskim i Politechnice Warszawskiej.

Socjalistycznej (ZMPN, ZNMS) aż po usiłujące zyskać poparcie wśród młodzieży wiejskiej Kongresówki (Drużyny Bartoszewce) – zgodnie podnosiły postulat odbudowy niepodległej, suwerennej Polski nie tylko drogą dyplomatyczną, pracy formacyjnej, organizowania się wspólnoty narodowo-społecznej, czy rozbudowy państwowych instytucji, ale także poprzez czyn zbrojny: tworzenie i udział „polskiego wojska” w walkach jako argumentu na rzecz realizacji polskich ambicji państwowotwórczych. Podzielały również przekonanie, iż ustrój polityczny i ład społeczno-gospodarczy odrodzonego państwa powinny opierać się na ideach demokratycznych, samorządowych, tolerancji narodowościowej i religijnej oraz sprawiedliwości społecznej.

Pomiędzy wspomnianymi ugrupowaniami istniały natomiast różnice w akcentowaniu i interpretowaniu poszczególnych haseł – np. postulat rozbudowy polskiej „siły zbrojnej” najmocniej podkreślali jako priorytetowy „zarzewiacy” i działacze Drużyn Bartoszewskich; idea sprawiedliwości społecznej rozumiana była w ruchu zetowym jako wynikająca przede wszystkim z przesłanek społecznej solidarności i imperatywu budowy sprawiedliwej, silnej poparciem obywateli Rzeczypospolitej, z kolei dla niepodległościowo zorientowanych młodych socjalistów miała ona zaowocować reformą porządku społecznego, wypracowaniem modelu państwa „ludowego”, socjalistycznego, choć ufundowanego na demokratycznych podstawach bez uciekania się do „rewolucyjnej” przemocy.

Na tak zarysowanej mapie politycznych przekonań, zaangażowania w życie publiczne i udziału w walce zbrojnej o niepodległość Polski wyjątek stanowiło stosunkowo nieliczne środowisko radykalnej młodzieży odnoszącej się ambiwalentnie, lub wręcz krytycznie do idei odbudowy państwa polskiego, pozostającej ideowo w kręgu oddziaływania haseł rewolucyjnych i internacjonalistycznych, natomiast organizacyjnie powiązanej z SDKPiL oraz PPS-Lewicą.

Dzieje i aktywność polityczna oraz wojskowa środowisk i organizacji polskiej młodzieży Królestwa Polskiego w okresie Wielkiej Wojny stanowią interesujący materiał do interdyscyplinarnych badań z pogranicza historii, socjologii i politologii, których przedmiotem byłaby generacja Polaków dojrzewająca politycznie, a wreszcie przejmująca odpowiedzialność za wspólnotę narodową z jednej strony w cieniu legendy polskich powstań narodowych, z drugiej – w epoce triumfu paradygmatu myślenia opartego na przesłankach pozytywistycznych, racjonalnych i naukowych; w dobie rozwoju

i różnicowania się polskiej sceny politycznej, a zarazem przełomowych, dramatycznych wydarzeń – rewolucji 1905 r., Wielkiej Wojny, rewolucji lutowej i puczu bolszewików w Rosji, odzyskania przez Polskę niepodległości, wreszcie uformowania się niestabilnej, wstrząsanej konfliktami politycznymi i społecznymi oraz kryzysami gospodarczymi Europy międzywojnia.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN]

Akta Organizacji Młodzieżowych 1904–1936 [AOM], sygn. 5, mf. 20562

Archiwum Tomasza Piskorskiego

T. Piskorski, Pamiętniki, sygn. 2/2865/0/-/1; 2/2865/0/-/2; 2/2865/0/-/3

Biblioteka Narodowa w Warszawie [BN]

Rękopisy

J. Grzędziński, Materiały do wspomnień z lat 1918–1935, t. IV, akc. 11034

Druki ulotne, sygn. DŹS IA 5 Cim.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

Rękopisy

S. Jankowski, Pamiętniki, sygn. 12011/III

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Daszyński I., *Pamiętniki*, t. II, Kraków 1926.

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. I, oprac. W. Gostyńska, Warszawa 1963.

Drużyny Bartoszwowe. Odezwa do młodzieży włościańskiej, Warszawa 16 XI 1917.

Drużyny Bartoszwowe. Przykazania Drużyniaka, [b.m. i d.w.] [I].

Drużyny Bartoszwowe. Przykazania Drużyniaka, [b.m. i d.w.] [II].

Hupka J., *Z czasów Wielkiej Wojny*, Lwów 1937.

Hutten-Czapski B., *Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego*, t. II, Warszawa 1936.

Janikowski S., *O samodzielną politykę polską*, [b.m.w.] 1916.

Janowski A., *Chełmszczyzna*, Warszawa–Lublin 1918.

Jędrzejewicz W., *Wspomnienia*, Wrocław 1993.

Katelbach T., *Spowiedź pokolenia*, oprac. S. Cenckiewicz, Gdańsk 2001.

Katelbach T., *Strajk akademicki w Warszawie 1917*, Warszawa 1938.

- Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, wstęp i oprac. K. Piskała, M. Sikorska-Kowalska, Warszawa 2019.
- Komarnicki T., *Obrona Chełmszczyzny w Dumie*, Warszawa 1918.
- Majewski S., *O Kresach Wschodnich i Straży Kresowej*, Lublin 1918.
- Młynarski F., *Wspomnienia*, Warszawa 1971.
- Na szlaku bojowym z I Brygadą Legionów Polskich. Pamiętnik Wilhelma Wilczyńskiego*, wstęp i oprac. A. Jędrzejewska, P. Waingertner, Warszawa–Bełchatów 2012.
- Piskorski T., *Pamiętniki*, wstęp, red. i oprac. T. Chlebowski, t. I [tekst nieopublikowany w posiadaniu autora artykułu].
- Polski Związek Ludowy. Materiały i dokumenty*, oprac. J.S. Brzeziński, Warszawa 1957.
- Socjaldemokracja Królestwa Polskiego o Litwy. Materiały i dokumenty*, t. I–II, red. H. Buczek, F. Tych, Warszawa 1957–1963.
- Statut Towarzystwa Drużyny Bartoszwów we Lwowie*, Lwów 1908.
- Studnicki W., *Z przeżyć i walk*, Warszawa 1928.
- Witos W., *Moje wspomnienia*, [w:] W. Witos, *Dzieła wybrane*, t. I, Warszawa 1990.
- Wyszyński K., *Kujmy broń!*, Warszawa 1915.
- Zarzewie 1909–1920. Wspomnienia i materiały*, oprac. A. Garlicka, Warszawa 1973.

PRASA

- „Miesięcznik Młodzieży Polskiej” 1916–1918.
- „Wyzwolenie” 1918.

OPRACOWANIA

- Cabaj J., *Postawy ludności Chełmszczyzny i Podlasia wobec kwestii przynależności państwowej swych ziem (1912, 1918–1919)*, „Kwartalnik Historyczny” 1992, R. XCIX, nr 4, s. 63–91.
- Cenckiewicz S., *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1897–1977)*, Warszawa 2005.
- Garlicki A., *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa 1978.
- Grostern S., *Związek Młodzieży Socjalistycznej. Szkic wspomnień z r. 1902–1906*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, t. I, red. B. Nawroczyński, Warszawa 1932, s. 202.
- Hass L., *Związek Patriotyczny 1918–1926. Z dziejów infrastruktury życia politycznego Drugiej Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historyczny” 1978, R. LXXXV, nr 4, s. 913–942.
- Holzer J., Molenda J., *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1967.
- Janusz Lewandowski 1905–1974 – wydawca-bibliofil*, Warszawa 1978.
- Kąkolewski H., *Młodzież postępowo-niepodległościowa w walce o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, t. I, red. B. Nawroczyński, Warszawa 1932, s. 204–215.

- Kmieciak Z., *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905–1914*, Warszawa 1961.
- Kutrzeba S., *Polska Odrodzona 1914–1922*, Kraków 1922.
- Mędrzecki W., *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa 2000.
- Michała N., *Postacie z przełomu wieków. Z kręgu działaczy SDKPiL*, Warszawa 1983.
- Molenda J., *Antyokupacyjne wystąpienia chłopów w Królestwie Polskim w związku z układem brzeskim z 9 lutego 1918 r. i rola w nich Polskiego Stronnictwa Ludowego*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1963, nr 5, s. 122–157.
- Nalęcz T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984.
- Osiński Z., *Janusz Jędrzejewicz. Piłsudczyk i reformator edukacji (1885–1951)*, Lublin 2007.
- Pajewski J., „Mitteleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959.
- Potkański W., *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002.
- Potkański W., *Zawiązanie, działalność oraz wystąpienie Związku Młodzieży Polskiej z Narodowej Demokracji w 1909 r. i utworzenie „niezależnego Zetu”*, „Dzieje Najnowsze” 1998, t. XXX, nr 4, s. 3–20.
- Rakowski J., *Zetowcy i piłsudczycy (1)*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1980, z. 54, s. 3–39.
- Rakowski J., *Zetowcy i piłsudczycy (2)*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1981, z. 55, s. 3–94.
- Rutkowski T., *Józef Polikarp Brudziński (1874–1917)*, Warszawa 2017.
- Stankiewicz W., *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905–1914*, Warszawa 1957.
- Stebelski A., *Zarzewie 1909–1915*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, t. I, red. B. Nawroczyński, Warszawa 1932, s. 187–201.
- Sukiennicki W., *East Central Europe during World War I*, vol. II, New York 1984, s. 732–741.
- Szwedowski S. [Leszczyc W.], *Związek Młodzieży Polskiej (OMN) 1906–1915*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, t. I, red. B. Nawroczyński, Warszawa 1932, s. 152–178.
- Tańska M., *Sprawa chełmska*, Warszawa 1918.
- Tomicki J., *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983.
- Urbankowski B., *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*, Poznań 2014.
- Waingertner P., *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2017 (nast. wyd. 2018).
- Waingertner P., *Ruch zetowy w Drugiej Rzeczypospolitej. Studium myśli politycznej*, Łódź 2006.
- Waingertner P., *Żelazna Karpacka. II Brygada Legionów Polskich w fotografii*, Łódź 2003.

Zet w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996.

Zielińska N., *Jeszcze wokół traktatu brzeskiego: działalność Towarzystwa Straży Kresowej w latach 1918–1919*, „Zamojskie Studia i Materiały” 2000, z. 1, s. 175–191.

Żarnowski J., *Listopad 1918*, Warszawa 1982.

NOTKA O AUTORZE:

Prof. dr hab. Przemysław Waingertner – kierownik Katedry Historii Polski Najnowszej w Instytucie Historii na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego, kierownik Interdyscyplinarnych Humanistycznych Studiów Doktoranckich UŁ, wiceprezes Okręgu Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego, przewodniczący Komitetu Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Łodzi.

Zainteresowania naukowe: polska myśl polityczna i czyn zbrojny w XX w., dzieje II Rzeczypospolitej, historia Łodzi i regionu w XX w.

przemyslaw.waingertner@uni.lodz.pl; wajn@op.pl